

Posljedica toga bila je smrt gotovo 120.000 ljudi. Istodobno Kay ukupne razmjere stradanja bolesnika s psihičkim poremećajima i osoba s invaliditetom procjenjuje na gotovo 300.000 ljudi, ubrajajući i one stradale na okupiranim područjima u Poljskoj, Francuskoj i Sovjetskom Savezu. U posljednjem potpoglavlju, „Suppression of the Warsaw Uprising” [„Gušenje Varšavskoga ustanka”] (str. 267–281), analizira nacističko masovno ubojstvo oko 185.000 civila u Varšavskom getu, koje se dogodilo za vrijeme tamošnjega nacističkoga gušenja ustanka u kolovozu i rujnu 1944. godine.

U „Zaključku” autor razmatra nacistički sustav masovnih ubojstava, a sam nacistički genocid ne smatra jedinstvenim u povijesti, nego ekstremnim primjerom kolektivnoga nasilja u vidu njegove dimenzije, intenziteta i same prirode počinjenih zločina (str. 285). Na kraju knjige donosi broj žrtava te masovne nacističke politike i pritom navodi ukupnu brojku od 12,855 milijuna, od čega je 8,547 milijuna ljudi ubijeno na nacističkim okupiranim područjima Sovjetskoga Saveza (str. 294). U drugom prilogu tabelarno uspoređuje vojne činove u njemačkoj, britanskoj i američkoj vojsci (str. 295).

Knjiga Alexa J. Kaya *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* analizira nacistički sustav masovnoga ubijanja uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Taj masovni ubilački sustav obuhvatio je razne dijelove stanovništva, ovisno o njihovoj rasi, etnicitetu, socijalnom položaju, zdravstvenom stanju i dr. Kayeva knjiga nastoji objasniti taj mehanizam uništenja stanovništva, posebice na području jugoistočne i istočne Europe. Time je ovo djelo važno u sagledavanju povijesti Drugoga svjetskog rata.

Danijel Vojak

Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021), 294 str.

Udruženje za modernu historiju (UMHIS) svojim aktivnostima uspijeva iznova unijeti određenu dinamiku na historiografsku scenu Bosne i Hercegovine, ali i regije, naročito svojim publikacijama, pri čemu vrijedi istaknuti da se redovito radi o otvaranju i obradi važnih, do sada slabo tretiranih ili potpuno zanemarenih tema iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Isto se može reći i za novu publikaciju UMHIS-a, monografiju Xaviera Bougarela *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*, od koje se može očekivati da u bosanskohercegovačkoj javnosti izazove određene rasprave o ovom jako važnom pitanju koje je mnogo puta do sada bilo mjesto prijepora različitih narativa. Potrebno je spomenuti da je riječ o drugom izdanju ove knjige te da ju je prvi put objavila 2020. u Parizu izdavačka kuća Passés Composés pod naslovom *La division Handschar. Waffen-SS de Bosnie 1943-1945.* Studija se sastoji od pet osnovnih poglavlja u kojima autor analizira nekoliko krupnijih pitanja u vezi s nastankom i djelovanjem 13. SS divizije.

U uvodu Bougarel ističe da ga je istraživanje usmjerilo na pitanje socijalne pozadine regruta 13. SS divizije, stoga mu je bio cilj pisati „socijalnu historiju te SS jedinice prije nego neku n-tu političku ili vjersku historiju” (str. 21). U tom smislu mora se reći da ova knjiga zaista prezentira socijalnu dimenziju prvenstveno regruta i pripadnika 13. SS divizije, pri čemu je Bougarel uspio pokazati da se radi uglavnom o ljudima kod kojih, zbog njihova socijalnoga statusa i porijekla, prilikom odluke da budu dio 13. SS divizije dominiraju materijalni motivi prije nego ideološki.

Autor daje osnovni uvid u razvoj postrojbi SS-a nacističke Njemačke, upozoravajući na devalviranje značenja tih postrojbi kada se usporede one koje su postojale i djelovale na početku Drugoga svjetskog rata i one SS-ove formacije koje nastaju i djeluju u posljednjim fazama rata, što svakako vrijedi i za 13. SS diviziju. Primjetna je tendencija da se problematiziraju različiti događaji i odnosi od osnutka Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do formiranja 13. SS divizije, koji se često u određenim narativima o toj jedinici SS-a navode kao osnovni razlozi za njezino formiranje, pa s tim u vezi Bougarel pokazuje da je postojao niz razloga koji su doprinosili i kreirali pozitivan ambijent da dođe do formiranja te vojne formacije. Posebno je problematiziran odnos muslimanske elite prema NDH, nacističkoj Njemačkoj, ali i uloge pojedinih ličnosti u procesu nastanka 13. SS divizije, poput muftije Amina al-Huseinija. Bougarel u svojem prikazu procesa čije je ishodište nastanak 13. SS divizije i njezin dolazak u Bosnu pokazuje opće razočaranje dijela muslimanskih predstavnika, najprije u NDH, što ih i potiče na to da se okrenu nacističkoj Njemačkoj i zaštitu potraže u Berlinu, ali isto je tako istaknuta i razočaranost u 13. SS diviziju, koja je svojim djelovanjem znatno oslabila ionako ograničenu samoobranu muslimana u tom periodu.

Posebnu pozornost Bougarel posvećuje analizi socijalnih faktora koji obilježavaju život običnih vojnika te divizije. Pritom se proučavaju motivi i način regrutacije, religijska i nacionalna pripadnost te porijeklo regruta i drugi faktori. Autor uspješno pokazuje da je veliki dio običnih vojnika 13. SS divizije bio prisilno mobiliziran, a da je za dio dobrovoljaca materijalni faktor bio jedan od ključnih razloga pristupanja. To se potvrđuje i činjenicom da je znatan udio pripadnika te divizije dolazio iz izbjegličke populacije. Bougarel analizira i status vojnika kao i njihov odnos s dominantno etnički njemačkim časničkim kadrom divizije i pritom pokazuje da u velikoj mjeri prema običnim vojnicima, muslimanima, često postoji diskriminacija unutar divizije, a da se u pojedinim fazama status muslimana u 13. SS diviziji nevjerovatno lako mijenja iz vojnika u prinudnoga radnika ili logoraša i obratno. Time autor pokazuje prije svega jednu drugačiju sliku života „običnih vojnika” te divizije, čiji životni uvjeti u pojedinim trenucima nisu bili nimalo jednostavni, a kao najbolji primjer frustracija navedena je „čuvena” pobuna u Villefranche-de-Rouergueu, koju autor predstavlja u jednom narativu kojim demitologizira percepciju toga događaja često prisutnu u javnom diskursu Bosne i Hercegovine.

Jedno od važnih pitanja koje je usko povezano sa 13. SS divizijom jest prisutnost muslimanskih vojnika u njemačkom vojnom sustavu, odnosno islama kao „pogodne religije” za ratnike. Poznato je da je takav stav prema islamu imao Heinrich Himmler te da je veliki broj autora koji su o toj jedinici SS-a pisali maksimalno eksploatirao tu činjenicu koristeći ju za kreiranje i podupiranje narativa o islamu kao osnovnom fak-

toru kohezije i mobilizacije pripadnika 13. SS divizije, ali i drugih „muslimanskih” vojnih postrojbi nacističke Njemačke. Bougarel se ovim pitanjem bavi u zasebnom poglavlju i pokazuje njegovu složenost, kao i to da je potpuno pogrešno davati tako ključno mjesto islamu kao religiji, ali i da se ne može zanemariti utjecaj pojedinih pripadnika, osobito SS-imama, koji su imali tijekom regrutacije i djelovanja 13. SS divizije, pri čemu su iskorištavali islam kao religiju da bi ostvarili određene ciljeve. Autor znatnu pozornost posvećuje i stupnju ideološke indoktrinacije muslimanskih pripadnika divizije, i SS-imama i običnih vojnika. Pritom dolazi do zaključka da je ideološku indoktrinaciju teško odrediti izuzev kod pojedinih SS-imama koji su prihvatili nacionalsocijalističku ideologiju i na svojem životnom putu, kako ratnom tako i predratnom, ostavili dovoljno materijala da se može pratiti njihov antisemitizam i postupno prihvaćanje određenih fašističkih i nacističkih ideoloških obrazaca.

U posebnom poglavlju Bougarel analizira djelovanje 13. SS divizije na terenu, fokusirajući se na zločine koje su počinili njezini pripadnici. Upozoreno je na to da su na prostoru sjeveroistočne Bosne najviše stradala ona naselja koja su surađivala s Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP), a „četnička” sela bila su pošteđena. Bougarel pokazuje da su se i zločini na terenu vršili u najvećoj mjeri upravo prema tom parametru suradnje s NOP-om, a s obzirom na to da su na prostoru djelovanja 13. SS divizije u NOP-u i u periodu 1943./1944. Srbi činili najveći dio pripadnika, većina stradalih u zločinima te divizije bili su Srbi. Bougarel ne zanemaruje činjenicu da su mnogobrojni pripadnici divizije imali i motiv osvete, ali upozorava na to da je dominantna crta ipak borba protiv partizana i tome u prilog navodi i konkretne primjere zločina koje je divizija počinila nad muslimanskim stanovništvom. Kada je u pitanju holokaust, Bougarel smatra da su zločini nad Židovima u djelovanju 13. SS divizije imali sekundarno mjesto, a u historiji holokausta potpuno marginalno, prvenstveno zbog toga što je većina Židova u trenutku dolaska 13. SS divizije u NDH već stradala ili bila deportirana.

Pored nasilja koje su pripadnici 13. SS divizije provodili, postojala je i druga dimenzija njihova djelovanja, preko aktivnosti kojima su nastojali pridobiti lokalno stanovništvo za borbu protiv partizana. Te aktivnosti vodile su se kroz tzv. *Aufbau-stab*, koji je u četiri sektora obuhvaćao kompletan rad divizije, pri čemu je osobito važnu ulogu imalo pitanje regrutacije. Bougarel se posebno posvetio ovom segmentu djelovanja 13. SS divizije i u zasebnom poglavlju prati njezin odnos s četnicima, kao i borbe s hrvatskim vlastima za nadmoć i utjecaj na terenu. Iako 13. SS divizija uspijeva nametnuti svoju volju i situaciju dovesti u određenom smislu pod kontrolu, Bougarel pokazuje da je sve to bio privid jer je po povlačenju divizije iz NDH nastupio novi val jednako ekstremnoga nasilja između ustaša, četnika i partizana na promatranom prostoru.

Najveća važnost Bougarelove knjige leži upravo u narativu i demitologizirajućem pristupu koji autor ima u svojim djelima. Iako je pojedinim istražiteljima, a posebno stranoj javnosti, zanimljivo povezivanje pripadnika organizacije „Mladi muslimani” s događajima u Drugom svjetskom ratu, prvenstveno zbog njihove aktivnije i veće uloge u kasnijem periodu, osobito od 1990-ih do danas, bitno je upozoriti na neu-moljivu činjenicu da pripadnici te organizacije tijekom Drugoga svjetskog rata ima-

ju poprilično marginalnu ulogu u muslimanskim političkim krugovima, pa ih tako treba i tretirati kada se govori o temama iz Drugoga svjetskog rata. Na kraju, bitno je istaknuti da je knjiga Xaviera Bougarela vrijedna studija o 13. SS diviziji, temi koja je u bosanskohercegovačkoj javnosti još mjesto sukoba različitih narativa iako to ne bi trebala biti. Jednako je važno reći i da ovom knjigom nisu zatvorena sva pitanja, a jedno od onih koja se nameću sama od sebe jest analiza prezentiranja prošlosti 13. SS divizije, odnosno njezina percepcija u različitim društveno-političkim kontekstima nakon 1945. godine.

Ajdin Muhedinović

Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918-1929* (Beograd: Clio, 2018), 413 str.

Europska povijest ne bilježi mnogo slučajeva nastanka multietničke države iz ratnoga vihora u kojemu su se njezini narodi našli na sukobljenim stranama, nastale dogovorom njihovih elita s podrškom međunarodne zajednice, a k tome s demokratskim slobodama koje su ipak jasno pokazivale sve teškoće u pokušajima unutarnjega uređenja takve države. Ako je Jugoslavija ikada imala istinski demokratsko uređenje, onda je to bilo od 1918. do 1929. godine. Ispitivanju stvarne naravi državnoga ustrojstva, društva i kulture tadašnjega Kraljevstva (od 1920. Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), kroz perspektivu srpskih intelektualaca, posvetila se povjesničarka Branka Prpa, koja se istraživanjem povijesti bavila u Institutu za noviju istoriju Srbije i kao ravnateljica Istorijskoga arhiva Beograda. Njezina knjiga *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918-1929*, kako se saznaje iz prologa pod naslovom „Istoričar i učesnik istorije” (str. 9–10), nastala je na temelju doktorske disertacije „Jugoslavija kao moderna država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918-1929. godine”, napisane u vrijeme rata i raspada Jugoslavije i obranjene 1996. na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Nakon uvodnoga dijela (str. 11–16), u kojem se raspravlja o pojmu intelektualca (kojega obilježavaju osobine poput umnosti, angažiranosti, kritičnosti i autonomnosti) i razlikuje ga se od pojma inteligencije, koji se situira u Istočnu Europu (gdje postoje velike društvene suprotnosti i ograničeni doseg kulturne sfere), autorica prelazi na prvi i najveći dio svoje knjige pod naslovom „Država” (str. 19–252). Prvo poglavlje, „Država u nastajanju” (str. 19–55), pokazuje kako su se od 1918. do 1920. za srpske intelektualce iskristalizirali problemi jugoslavenskoga i nacionalnoga identiteta, centralizma i federalizma, monarhije i republike, kao i temeljnih demokratskih načela Kraljevstva SHS (str. 55). Središnji dio toga poglavlja razmatra politički program desno-liberalnih srpskih intelektualaca okupljenih pod vodstvom Jovana Cvijića u Jugoslavenskoj demokratskoj ligi, koja je propagirala političke ideale Zapada, ali i zasebnost „jugoslavenske civilizacije” unutar „europskoga kulturno-civilizacijskoga kruga”. Drugo poglavlje, „Preispitivanje identiteta” (str. 56–88), prikazuje buđenje